

ОБРАЗ ЮДИ ІСКАРІОТА В САКРАЛЬНОМУ МИСТЕЦТВІ

Андрій Лесів

УДК 27–248.88:27–526.6

У статті розглянуто особливості іконографії Юди Іскаріота в українському малярстві XV–XVIII ст. та символіку його образу. Зібрано та проаналізовано збережені пам'ятки іконопису та взірці гравюр з музейних і приватних збірок, з іконостасів та розписів храмів України, Польщі. Обґрунтовано особливості оригінального образу Юди в українському мистецтві, сформованому на стику східної та західної мистецьких традицій. Оригінальність образу Юди в українській іконографії проявляється насамперед у рисах його зовнішності, миміці, жестах, кольоровому трактуванні. В українських іконах образ Юди Іскаріота став своєрідним «дзеркалом», у якому відобразився універсальний і зрозумілий для простих людей образ грішної людини, кривдника. Образ Іскаріота вийшов за межі іконографії і став багаторівневим і актуальним елементом культури.

Ключові слова: Юда Іскаріот, іконографія, символика, образ, колір, жест, кінесика.

В статье рассматриваются иконографические особенности Иуды Искарота в украинской живописи XV–XVIII вв. и символика его образа. Собраны и проанализированы образцы иконописи и гравюры из музейных и частных собраний, с иконостасов и росписей храмов Украины, Польши. Обосновываются особенности оригинального образа Иуды в украинском искусстве, сформированном на стыке восточной и западной художественных традиций. Оригинальность образа Иуды в украинской иконографии проявляется прежде всего в чертах внешности, мимике, жестах, цветовой символике. В украинских иконах образ Иуды Искарота стал своеобразным «зеркалом», в котором отразился универсальный и понятный для простых людей образ грешного человека, обидчика. Образ Искарота вышел за пределы иконографии и стал многоуровневым и актуальным элементом культуры.

Ключевые слова: Иуда Искарот, иконография, символика, образ, цвет, жест, кинесика.

The paper reveals the peculiarities of Judas Iscariot's iconography in the XVth–XVIIIth-century Ukrainian painting, as well as the symbolism of his image. In the study, there have been collected and analysed the preserved monuments of icon painting and the engraving patterns in museum and private collections, as well as from iconostases and church murals of Ukraine and Poland. The paper traces the history of formation and, in its conclusions, substantiates main features of the specific image of Judas in the Ukrainian art, which was made at the junction of the Byzantine and West European artistic traditions. The originality of Judas' image in the Ukrainian iconography becomes apparent predominantly in features of his exterior, facial expression, gestures, and colour interpretation. In Ukrainian icons, the image of Judas Iscariot has become a kind of *mirror*, which reflected the universal and perspicuous, for ordinary people, image of a sinful man, an offender. The image of Judas Iscariot has exceeded the bounds of iconography and become a topical element of culture.

Keywords: Judas Iscariot, iconography, symbolism, image, colour, gesture, kinesics.

Юда Іскаріот — особливий образ у сакральному мистецтві — апостол, який характеризується протилежними до святості ознаками: зрадою, заздрістю, жадобою до збагачення. У мистецтві його образ наявний серед сюжетів Страстей, в іконах «Тайна вечеря» та в іконографії «Страшного суду».

У сюжетах «Тайна вечеря» та «Поцілунок Юди» на перший план висувається протиставлення двох головних образів — Ісуса Христа та Юди Іскаріота, що несе в собі глибокий філософський зміст одвічного антагонізму добра і зла, любові і ненависті, світла і півми. Природно, що в такому кон-

тексті образ Юди захоплював художників. Його постать в іконографії стала своєрідною персоніфікацією зради, гріховності та жадібності людини. Ця особливість образу Юди сприяла виникненню й розвиткові значної кількості варіантів його відтворення. На теренах України, унаслідок формування на стику візантійської та західноєвропейської культур, у малярстві сформувався особливий образ Юди Іскаріота. Виявити особливості іконографії, специфіку зображення Юди в українському малярстві XV–XVIII ст. та символіку його образу є метою пропонованої статті.

Опрацювавши історіографію дослідження образу Юди Іскаріота, можна констатувати: українські науковці, серед яких Іларіон Свенціцький, Павло Жолтовський, Віра Свенціцька, Володимир Овсійчук, Людмила Міляєва, Олег Сидор, побіжно зверталися до образу Юди в контексті досліджень сюжетів, у яких цей образ присутній. Комплексного монографічного дослідження образу Юди в українському мистецтві на сьогодні не здійснено.

У працях іноземних дослідників, присвячених постаті Юди Іскаріота, фокус наукового зацікавлення спрямовується переважно на філософсько-богословську проблематику, пов'язану з поняттями зради, внутрішнього конфлікту особистості Юди, а також значення його вчинку для історії християнства тощо. Варто зазначити, що в мистецтвознавчих дослідженнях учених, об'єктом наукового зацікавлення яких є іконопис та іконографія, звернення до образу Юди Іскаріота мають фрагментарний характер і не розкривають цілісності проблеми.

Яким є богословське підґрунтя і літературна легенда Юди Іскаріота:

- основою іконографії Юди є Святе Письмо, проте вагомий вплив на її формування мали й апокрифічні тексти;
- у Святому Письмі постать Юди описано в Євангеліях та Діяннях апостолів, змальовано негативний образ Юди, з клеймом апостола-зрадника, злодія, зазначено, що ним керував Сатана;
- апокрифічні тексти в певному сенсі проливають світло на історію життя Юди, описують його легенду від народження до зради Ісуса, смерті через повішання і події після смерті. Апокрифи, як і Святе Письмо, трактують постать Юди переважно негативно;
- Євангеліє від Юди — єдиний апокриф, у якому постать Юди трактується позитивно. Такий погляд згодом поширився і в художній літературі, починаючи з ХІХ ст., — варто згадати твори Нікоса Казандзакіса («Остання спокуса Хрис-

та»), Хорхе Луїса Борхеса («Три версії Юдиної зради»);

- негативне ставлення до постаті Юди Іскаріота в європейській культурі остаточно утвердилося лише в пізньому середньовіччі — у ХІІІ — на початку ХІV ст. До того часу особа Юди сприймалася неоднозначно — побутовало як негативне, так і позитивне ставлення до нього.

Виходячи з такого дуалізму сприйняття особистості Юди, існує проблема ідентифікації його постаті — як зрадника чи як людини жертвовної, яка своїм вчинком свідомо знищила власні тіло й душу задля майбутнього поширення ідеї християнства. Це питання порушується як у фаховій науковій, філософській, так і в художній літературі, і на сьогодні залишається відкритим.

Найдавнішим сюжетом зображення Юди Іскаріота в сакральному мистецтві є «Тайна вечеря». В іконографії розвинулися два головні аспекти цього сюжету: символічний та історичний. Історичний тип зображення акцентував увагу на факті повідомлення Ісусом своїм учням, що серед них є зрадник. Символічний тип композиції відходив від практичної реальності й акцентував увагу лише на моменті утвердження Ісусом таїнства Євхаристії.

Образ Юди вирізняється з-поміж решти апостолів тільки в іконографії історичної «Тайної вечері».

«Поцілунок Юди», поряд з «Тайною вечерю», — один з найдавніших сюжетів, у якому присутній образ Юди Іскаріота. Сцена, відома з VI ст., належить до головних у циклі Страстей.

В українському мистецтві цей сюжет розвинувся в монументальному й станковому церковному малярстві, у програмі Страсного циклу зображень.

Мотив Юди Іскаріота відображений і в складній іконографії «Страшного суду», хоча у відмінний спосіб, аніж у сюжеті «Тайна вечеря» та мотивах Страсного циклу. На іконах «Страшного суду» в мотиві пекла є зображення душі Юди, яку тримає у своїх руках Са-

тана, сидячи верхи на звірові на тлі «геєнни вогненної» — пекельного озера, у яке впадає вогняна ріка. Джерелом зображення душі Юди в пеклі є апокрифічні тексти. Цей мотив описаний також у літературі доби гуманізму — у «Божественній комедії» (початок XIV ст.) Данте Аліґ'єрі Юда перебуває на дні пекла, у дев'ятому колі, там він вічно зазнає мук в одній із трьох пащ Вельзевула.

На іконах «Страшний суд» зображення Юди найчастіше є символічним ейдолоном. Зазвичай це невелика оголена фігурка, що символізує душу Юди, яку тримає на руках Сатана.

У XVI–XVII ст. на українських землях відбувається поступовий відхід від візантійських канонів іконографії і наближення до європейської мистецької традиції. Важливим моментом стала популяризація серед українських іконописців гравюр західноєвропейських майстрів, що їх часто використовували як графічні взірці композицій.

У XVII ст. образ Юди Іскаріота в українському мистецтві набув характерних рис. Його постать зображували або доволі нейтрально, майже без відмінностей від інших апостолів, або з елементами висміювання, сатиричними чи карикатурними рисами. Характерною особливістю образу Юди в українському малярстві є алюзії до реальних прототипів, запозичених із життя. Наприклад, зображення його в образі шинкаря чи як огрядного міщанина-шляхтича, що сприймається саркастично. Тобто характерним було включення в образ Юди елементів з повсякденного життя, що мали у своєму значенні певні негативні асоціації.

Окремо варто зупинити увагу на унікальному образі Юди в «Тайній вечері» з іконостаса Спасо-Преображенської церкви в с. Сорочинці на Полтавщині, створеного в 30-х роках XVIII ст. На іконі Юду єдиного з усіх апостолів зображено зі спини. Його голова повністю обернена до столу, глядач бачить лише потилицю. Схожого зображення Юди в українському мистецтві не виявлено. Проте такий композиційний прийом властивий західноєвропейському мистецтву, коли

Юду зображали з відверненим обличчям, аби унеможливити зустріч погляду вірного та зображеного Юди.

Зовнішність Юди в українському малярстві мала свої особливості. Канонічний візантійський тип зовнішності Юди Іскаріота — це молодий чоловік без бороди і вус, з помірно довгим волоссям. Такий образ подається, зокрема, у мініатюрах Київського псалтиря, де Юду зображено загалом п'ять разів. На іконах «Тайна вечеря» з XVII ст. Юду Іскаріота вже зображували старшим за віком, у нього з'явилася борода, вуса, довге волосся.

Характерною рисою зовнішності Іскаріота є руде волосся. Традиція зображувати Юду рудоволосим зародилася в середньовічному європейському мистецтві. У Новому Заповіті немає жодних вказівок стосовно зовнішності Юди. Польський дослідник Станіслав Кобелюс зауважує, що лише в пізніших століттях після написання книг Нового Заповіту, під впливом зростаючого негативного ставлення до євреїв, було помічено, що більшість серед них є рудоволосими. Тоді цю особливість було пов'язано з образом Юди Іскаріота — єдиного серед апостолів юдея за походженням.

У середньовіччі рудоволосими зображали брехунів, зрадників, убивць, злих духів, відьом.

Унікальною особливістю зовнішності Юди Іскаріота в українській мистецькій традиції є зображення його візуально схожим на Ісуса. У такому контексті його образ сприймається своєрідним дзеркалом, протилежністю образу Христа. Юда та Ісус поєднані символічним зв'язком.

Візуальна схожість Ісуса та Юди простежується в низці ікон XVII–XVIII ст., до прикладу: «Тайна вечеря» XVIII ст. із с. Соліна, де Ісус та Юда мають спільні риси зовнішності — однаковий колір і довжина волосся, однаково підстрижені вузькі бороди і маленькі вуса, вузькі уста.

Жест в іконографії Юди Іскаріота має особливе значення і сприяє вираженню головного змісту та суті композиції. Певні жести Юди, зокрема в іконографії «Тайної вечері», ґрунтуються на оповідях зі Святого Письма,

як-от *протягання руки до посудини на столі*. Цей жест Юди став канонічним у візантійській іконографії «Тайної вечері» і ґрунтується на тексті Євангелій: «Хто руку свою вмочить у миску зо Мною, той видасть Мене...» (Матв. 26: 23).

Інші жести мають символічне значення і не описані в Євангеліях, до прикладу, схована рука Юди за спиною — символічний жест, що означає приховування правди, відстороненість, закритість і злі наміри.

Жести Юди також тісно пов'язані з головним його атрибутом — кisetом зі срібняками. Юда може тримати його в руці або він може бути прив'язаний до його пояса.

Ніж — символ, який часто супроводжує образ Юди в іконографії «Тайної вечері». Він є атрибутом, що пов'язаний із жестикуляцією апостола-зрадника. Символізуючи зраду та злі наміри, ніж зазвичай зображували спрямованим вістрям у бік Юди або в бік Ісуса. Апостол може тримати ніж у руці, підтримувати його на столі, чи ніж просто лежить на столі біля Юди.

В іконографії «Поцілунок Юди» поширеним жестом є наступання на ногу одного персонажа іншому. На думку дослідниці Анни Ружицької-Бризек, цей жест є ілюстрацією фрагмента вірша Євангелії від Івана: «...*підняв той на мене п'яту свою*» (Ів. 13: 18). Проте можемо припустити, що він має глибше символічне значення — вияв фізичної і моральної переваги, зверхності одного персонажа над іншим. Так виражається ієрархія відносин усередині зображеного контексту. Юда наступає на ногу Ісусові, виявляючи в такий спосіб свою зверхність, акт приниження Ісуса. Або Ісус наступає на ногу Юді чи одному з воїнів, засвідчуючи таким чином перемогу добра над злом.

Важливим елементом образу Юди Іскаріота є колір. У європейському малярстві з образом Юди пов'язані два кольори — жовтий і чорний. З XI ст. відомі перші факти зображення Юди в одязі жовтого кольору, що символізує зраду. Чорний колір часто застосо-

ували в іконографії «Тайної вечері» — відокремлена від усіх постатей Юди зображувалася в ахроматичних темних тонах, сприймаючись майже чорною на живописному тлі композиції. У символічному трактуванні чорний асоціюється з кольором безодні, мороку, відсутністю світла, символізує зло і смерть. Чорний німб над головою Юди — характерний елемент його образу в європейському мистецтві.

В українському малярстві символіка кольору в трактуванні образу Юди мала свої особливості. Традиційний для західноєвропейського малярства жовтий колір в українській мистецькій традиції не набув такої однозначної асоціації з образом апостола-зрадника і наявний в однаковій мірі поряд з іншими варіантами кольорового трактування, натомість майже відсутній чорний колір, а типового для образу Юди чорного німбу в українських іконах взагалі не виявлено.

Оригінальною рисою української традиції кольорового трактування образу Юди є використання білого кольору, що не вписується у візантійський канон кольорової символіки. Зображення Юди в хітоні або гіматії білого кольору було насамперед характерним для творчості народних малярських осередків.

Підсумовуючи, зазначимо: загальна іконографія образу Юди в українському мистецтві XV–XVIII ст., сформована на стику культур, є близькою до європейських зразків, проте стилістичні особливості трактування мають свої оригінальні риси:

- в іконографічному сенсі оригінальність образу Юди проявляється насамперед у рисах його зовнішності, міміці, жестах, кольоровому трактуванні;
- з погляду символіки образу Юди можна засвідчити, що традиційні для європейської культури негативне ставлення й осуд Юди в українському мистецтві проявилися не так однозначно. В українських іконах образ Юди став своєрідним «дзеркалом», у якому відобразився універсальний і зрозумілий для простих людей образ грішної людини, кривдника.

Розвідки та матеріали

Іван Руткович. «Тайна вечеря». Іконостас церкви (Жовківський іконостас). 1697–1699 рр. с. Скварява-Нова Жовківського р-ну Львівської обл. (За: Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького [Альбом] = The Andrey Sheptytsky National museum in Lviv / [авт. проекту, фото: О. Данілов (керівник), М. Андреєв ; наук. ред., кат., упоряд. О. Біла та ін., авт. та упоряд. вступ. ст. А. Забитівська ; пер. О. Подшибіткіна, худож. Є. Матвеев, О. Данілов]. – Київ : Духовна спадщина України, 2013. – 528 с. : кольор. іл., фот. кольор. – (Державні зібрання України; альб. 4)

«Тайна вечеря». 1650 р. Іконостас церкви Святого Духа. м. Рогатин Івано-Франківської обл. Світлина А. Лесіва

«Тайна вечеря». 1678 р. Львівщина, збірка Студіон, Львів.
Світлина А. Лесіва

«Поцілунок Юди». 1418 р. Розписи Замкової каплиці. м. Люблін, Польща. Світлина А. Лесіва

Образ Юди вийшов за межі іконографії і став елементом культури. Складні історичні, суспільно-політичні події сприяють постійному зверненню культури і мистецтва до образу

зрадника. Проте важливо й те, що образ Юди не сприймається поверхово, а дедалі більше провокує до сумнівів і роздумів над поняттями зради й вірності, добра і зла.

1. *Борхес Х. Л.* Алеф : прозові твори / Х. Л. Борхес. – Харків : Фоліо, 2009. – 572 с.

2. *Гелитович М.* Ікони Старосамбірщини XIV–XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького / М. Гелитович. – Львів : Свічадо, 2010. – 240 с.

3. *Гелитович М.* Українські ікони XIII – початку XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького / М. Гелитович. – Львів : Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, 2014. – 348 с.

4. *Дорофієнко І.* Сорочинський іконостас / І. Дорофієнко, Л. Міляєва, О. Рутковська. – Київ : Родовід, 2010. – 168 с.

5. *Лесів А.* Іконографічні особливості зображення Юди Іскаріота в сцені «Поцілунок Юди» в українському малярстві XV–XVIII ст. / А. Лесів // Вісник ХДАДМ. – 2015. – № 2. – С. 83–89.

6. *Лесів А.* Особливості зовнішності Юди Іскаріота в українському малярстві XVI–XVIII ст. / А. Лесів // Народознавчі зошити. – 2014. – № 6. – С. 1263–1271.

7. *Макоїда О.* Пасійні сюжети у ранньохристиянський період: генезис та особливості трактування / О. Макоїда // Мистецтвознавство '13 / Спілка критиків та істориків мистецтва ; Інститут народознавства НАНУ. – 2013. – С. 91–102.

8. *Овсійчук В.* Майстри українського бароко. Жовківський художній осередок / В. Овсійчук. – Київ : Наукова думка, 1991. – 400 с.

9. *Овсійчук В.* Українське малярство X–XVIII століть. Проблеми кольору / В. Овсійчук. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1996. – 480 с.

10. *Сидор О.* Традиції і новаторство в українському малярстві XVII–XVIII століть / О. Сидор // Спадщина віків. Українське малярство

XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова / О. Сидор. – Львів : Каменярь, 1990. – С. 20–40.

11. *Шмітт Ж.* Сенс жесту на середньовічному заході / Ж.-К. Шмітт ; [пер. з франц. Н. Колибіна]. – Харків : Око, 2002. – 640 с.

12. *Borzestowski W.* Judasze / W. Borzestowski // Ethos / Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL i Fundacji Jana Pawła II w Rzymie. – 2004. – № 65–66. – S. 367–379.

13. *Ewangelia Judasza* / [wstęp, tłum. i komentarz W. Myszor]. – Katowice : Księgarnia św. Jacka, 2006.

14. *Groniek A.* Ikony Męki Pańskiej. O przemianach w malarstwie cerkiewnym ukraińsko-polskiego pogranicza / A. Groniek. – Kraków : Collegium Columbinum, 2007. – 428 s.

15. *Kobielus S.* Ikonografia zdrady i śmierci Judasza / S. Kobielus. – Ząbki : Apostolikum, 2005. – 216 s.

16. *Linder L.* Judas, der Komplize. Die Wahrheit über den zwölften Junger / L. Linder. – Gütersloh ; München : Gütersloher Verlagshaus in der Verlagsgruppe Random House GmbH, 2014. – 222 s.

17. *Mellinkoff R.* Outcasts: Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages (California Studies in the History of Art) 2 Volume Set / R. Mellinkoff. – Los Angeles : University of California Press, 1994. – 886 s.

18. *Różycka-Bryzek A.* Ikonografia malowideł ściennych w kaplicy św. Trójcy na zamku w Lublinie (1418): wątek starotestamentowy i hagiograficzny / A. Różycka-Bryzek // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – 1975. – N 12. – T. 412 : Prace z Historii Sztuki.

19. *Różycka-Bryzek A.* Judasz zaprzędany diabłu (we freskach Kaplicy Zmkowej w Lublinie) / A. Różycka-Bryzek // Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL i Fundacji Jana Pawła II w Rzymie. – 2004. – № 65–66. – S. 148–154.